

OPEN ACCESS W KOMUNIKACJI NAUKOWEJ

Co oznacza Open Access w komunikacji naukowej?

Przez „Open Access” rozumiemy darmowy dostęp do literatury poprzez Internet, pozwalający każdemu użytkownikowi na czytanie, ściąganie z serwerów, kopiowanie, dystrybucję, drukowanie, przeszukiwanie lub linkowanie do pełnych tekstów artykułów. Open Access można zapewnić na dwa sposoby: poprzez czasopisma Open Access oraz poprzez instytucjonalne i tematyczne repozytoria.

Czasopisma Open Access to czasopisma dostępne on-line bezpłatnie dla wszystkich. Nie działają w tradycyjnym modelu subskrypcji, powołanym aby przynosić zyski. W zamian za to, używają nowego modelu biznesowego, na który składa się opłata za redakcję tekstu, sponsoring i reklamy. Recenzowane czasopisma dostępne w modelu Open Access występują w wielu dziedzinach nauki, włączając w to biologię i zaniedbane choroby tropikalne z Public Library of Science. BioMed Central wspólnie z Bioline International wydają ponad 200 tytułów czasopism Open Access. Dodatkowo, wiele dużych, tradycyjnych wydawnictw, takich jak Oxford University Press, Springer i Elsevier, przekształciło niektóre tytuły na model Open Access. Rozrastającą się listę czasopism dostępnych w modelu Open Access, utrzymuje Directory of Open Access Journals (DOAJ). Obecnie zawiera ona ponad 2,400 tytułów z różnych dziedzin nauki.

Repozytorium instytucjonalne to publicznie dostępne repozytorium (archiwum), w którym znajdują się prace pracowników naukowych danej instytucji czy uniwersytetu, umieszczone przez nich samych w trybie on-line. Przechowywane dzieła mogą być przeszukiwane za pomocą interoperacyjnego oprogramowania, zgodnego z wymogami Open Archives Initiative (OAI). Przykładem takiego oprogramowania są DSpace, EPrints, i Fedora. Directory of Open Access Repositories (OpenDOAR) to zawierająca wyszukiwarke lista repozytoriów akademickich i zawartych w nich treści.

Pojęcie i założenia ekonomiczne Open Access są przedmiotem gorącej debaty, prowadzonej przez naukowców, osoby zarządzające uczelniami, bibliotekarzy, instytucje finansujące badania naukowe oraz komercyjnych i niekomercyjnych wydawców. Można powiedzieć, że krajobraz komunikacji naukowej został zmieniony na zawsze.

Co jest siłą napędową Open Access?

Open Access nabierało rozpędu przez kilka ostatnich dekad. Naukowcy chcą, aby ich praca była maksymalnie wykorzystana. Im bardziej wyniki ich pracy są cytowane i wykorzystywane, tym bardziej rozwija się ich kariera, a instytucji, w której pracują, daje to możliwości zdobywania funduszy. Przynosi także korzyści nauce i społeczeństwu. Bodźcem do przejścia z tradycyjnego systemu „publikowania na papierze” do środowiska elektronicznego były szybko postępujące zmiany strukturalne środowiska pracy naukowców. Poza tym, że pojawiło się nowe narzędzie komunikacji, naukowcy coraz bardziej zdawali sobie sprawę, że tradycyjny system ogranicza dostęp do wyników ich pracy. Zwyczajowo bowiem autorzy byli zmuszeni do przeniesienia praw autorskich na wydawców, przez co tracili kontrolę nad dystrybucją wyników ich pracy, np. autor nie mógł umieścić ich na swojej stronie WWW czy też rozdać studentom podczas zajęć.

W rezultacie, wyniki badań naukowych były dostępne tylko dla tych instytucji czy bibliotek, które miały prenumeratę czasopisma, w którym zostały opublikowane. Poza

tym, że żadnej biblioteki na świecie nie stać na prenumeratę wszystkich ukazujących się czasopism, coroczny wzrost cen czasopism, powiązany ze zmniejszającymi budżetami bibliotek, spowodowały tak zwany „kryzys czasopism” (serials crisis). Biblioteki zaczęły wykonywać drobiazgowo badania na temat wykorzystania czasopism i rezygnowały z prenumeraty mniej ważnych tytułówⁱⁱ. Ostatnie badania, prowadzone przez Komisję Europejską, pokazują, że pomiędzy 1975 a 1995 rokiem, ceny czasopism drukowanych wzrosły ponad 300% ponad wskaźnik inflacjiⁱⁱⁱ.

Instytucje finansujące badania naukowe chciały mieć pewność, że badania, które sfinansowały, mają możliwie jak największy odbiór (mierzony ilością cytowań). Dodatkowo, poważne instytucje finansujące badania naukowe odkryły, że czasami nie mają dostępu do wyników badań, których prowadzenie sfinansowały, ponieważ nie prenumerują czasopisma, w którym te badania zostały opublikowane. Debata na temat prawa wolnego dostępu do badań naukowych finansowanych z funduszy publicznych doprowadziła w szczególności, do stworzenia nowych zasad udzielania grantów, np. w opracowaniu amerykańskiego instytutu zdrowia „National Institute of Health's Public Access Policy” (2005) od autorów wymaga się archiwizowania swoich prac (archiwizacji własnej). W stanowisku brytyjskiej organizacji Wellcome Trusts' Position Statement in Support of Open and Unrestricted Access to Published Research (2005) wymaga się od autorów dokonania archiwizacji własnych tekstów maksymalnie w ciągu sześciu miesięcy o momencie publikacji w czasopiśmie.

Krótko mówiąc, wyniki prac badawczych naukowców nie są znane ich kolegom, naukowcy nie mają dostępu do potrzebnej im literatury, biblioteki nie mogą sprostać potrzebom informacyjnym czytelników. Niezadowolenie z takiego stanu rzeczy zaowocowało światowym ruchem na rzecz zmian, wspieranym przez naukowców, prestiżowe instytucje finansujące badania naukowe, ustawodawców i biblioteki.

Stanowiska i inicjatywy

Budapest Open Access Initiative (BOAI) (2002) była pierwszą ważną międzynarodową deklaracją zawierającą zbiór zasad i popierającą ruch Open Access. Powstała jako podsumowanie spotkania zorganizowanego przez Open Society Institute. Zawiera pierwszą definicję Open Access a także przedstawia strategię i cele dostępu do komunikacji naukowej.

W 2003 roku Howard Hughes Medical Institute (HHMI) oraz Max Planck Society zorganizowały spotkania na temat Open Access widzianego z perspektywy instytucji finansujących badania naukowe. Wynikiem spotkania zorganizowanego przez HHMI był dokument Bethesda Statement on Open Access, natomiast podczas konferencji zorganizowanej przez Max Planck Society uchwalono Berlin Declaration. Obydwie deklaracje zawierają definicje Open Access z naciskiem na rolę instytucji finansujących badania naukowe.

Brytyjska instytucja Wellcome Trust była pierwszą ważną instytucją finansującą badania naukowe, która wprowadziła model Open Access do finansowanych przez nią badań. Brytyjskie władze i ustawodawcy również byli zainteresowani tym, aby zwiększyć dostęp do badań naukowych finansowanych z pieniędzy publicznych. W 2004 roku, House of Commons Science and Technology Committee zalecił, aby wszystkie szkoły wyższe i Research Councils [Brytyjskie agencje rządowych do spraw finansowania rozwoju badań naukowych w różnych dyscyplinach – przyp. tłum.] finansowane z pieniędzy rządowych,

utworzyły darmowe repozytoria instytucjonalne dostępne on-line, a także wezwał do wsparcia idei czasopism Open Access. Ten niezwykle ważny dokument miał wpływ na wprowadzenie Open Access przez pięć z ośmiu agencji ds. finansowania rozwoju badań naukowych działających w Wielkiej Brytanii. W 2005 roku, parlament Ukrainy zarekomendował wprowadzenie zasad Open Access dla badań finansowanych z pieniędzy publicznych. Kolejnym krokiem było powstanie narodowej sieci repozytoriów Open Access, w skład której weszło dziesięć instytucji. W 2006 roku Komisja Europejska sfinansowała badanie rynku publikacji naukowych w Europie. Komisja zaleciła, aby instytucje finansujące badania naukowe przyjęły zasadę, że publikacje naukowe sfinansowane z pieniędzy unijnych są dostępne w archiwach Open Access. W Stanach Zjednoczonych przedstawiono projekt ustawy Federal Research Public Access Act (2006), której celem jest wprowadzenie Open Access do badań finansowanych przez 11 największych instytucji (m. in. National Institutes of Health, National Science Foundation).

Open Access w krajach rozwijających się i krajach przechodzących transformację ustrojową

W 2006 roku, południowoafrykańska Akademia Nauk stwierdziła, że przez ostatnie 14 lat artykuły z jednej trzeciej czasopism naukowych wydawanych w tym kraju nie były ani razu cytowane przez odpowiadające im czasopisma międzynarodowe. Mimo że RPA jest największym na kontynencie wydawcą publikacji naukowych, mniej niż jedno na dziesięć z 255 akredytowanych czasopism południowoafrykańskich było cytowanych w najważniejszych międzynarodowych bazach danych^{iv}. Świadomość istnienia badań naukowych prowadzonych w RPA czy innych krajach rozwijających się musi znacząco wzrosnąć. Badania te powinny stać się częścią światowej wiedzy, tak ważnej dla rozwiązywania globalnych problemów, np. zmian klimatu czy rozprzestrzeniania się chorób zakaźnych. Udowodniono, że artykuły udostępniane w modelu Open Access drogą elektroniczną były średnio o 50 % częściej cytowane, niż artykuły z tego samego czasopisma dostępne w tradycyjnej postaci^v.

W Salvador Declaration on Open Access: the Developing World Perspective, przyjętej w 2005 roku na międzynarodowym seminarium w Brazylii stwierdza się, że w świecie, w którym nauka jest powszechna, nie można akceptować wyłączenia z dostępu do informacji naukowej. Open Access da naukowcom z krajów rozwijających się dostęp do globalnej nauki i umożliwi im oddziaływanie na nią, zwiększając znaczenie badań mających bezpośredni wpływ na ich kraje.

Zagadnienie włączenia informacji o badaniach naukowych z krajów rozwijających się do światowej wiedzy znalazło swoje miejsce w zbiorze zasad „National Open Access Policy for Developing Countries”, uzgodnionym w listopadzie 2006 roku, podczas warsztatów zorganizowanych przez Indian Institute of Science, Indian Academy of Sciences oraz the M S Swaminathan Research Foundation. Zwrócono w nim uwagę, że jedyne w swoim rodzaju badania naukowe prowadzone w krajach reprezentujących 80% światowej populacji pozostają niewidoczne dla światowej nauki.

Kraje rozwijające się i przechodzące transformację ustrojową zapoczątkowały już inicjatywy propagujące Open Access. Odgrywają również ważną rolę w kształtowaniu zasad Open Access na całym świecie. Inicjatywa OSI finansowana ze środków Electronic Information for Libraries (eIFL.net) zaowocowała serią warsztatów, które odbyły się w Chinach, Polsce, Serbii, RPA, Ukrainie oraz na Litwie. W ich wyniku powstały grupy robocze zajmujące się Open Access, uzyskano zapewnienie o wsparciu od krajowych

fundacji zajmujących się badaniami naukowymi, przygotowano krajowe zalecenia a także utworzone zostały repozytoria Open Access.

Biblioteki i Open Access

Bibliotekarze, powołani do zapewnienia wszystkim jak najszerszego dostępu do informacji, byli i w większości są jednymi z najbardziej słyszalnych adwokatów Open Access. Jako jeden z interesariuszy najbardziej świadomych znaczenia „kryzysu czasopism”, poszukują sposobów usunięcia barier w dostępie do zasobów. Bariery te wynikają z cen oraz obowiązujących praw autorskich. Bibliotekarze są też nieraz głównymi ogniwami zajmującymi się Open Access w macierzystych szkołach wyższych, a repozytoria instytucjonalne mogą znajdować się w bibliotekach. Wiele stowarzyszeń bibliotekarskich na całym świecie ogłosiło stanowiska wspierające Open Access bądź też podpisało najważniejsze deklaracje.

Bibliotekarze powinni dzielić się wiedzą na temat stale rosnącego bogactwa wysokiej jakości recenzowanych materiałów naukowych dostępnych dla wszystkich w modelu Open Access. Powinni także udostępniać je czytelnikom.

Odnosiniki

Stanowiska i deklaracje

Berlin Declaration on Open Access to Knowledge in the Sciences and Humanities (2003)
<http://oa.mpg.de/openaccess-berlin/berlindeclaration.html>

Bethesda Statement on Open Access Publishing (2003)
<http://www.earlham.edu/~peters/fos/bethesda.htm>

Budapest Open Access Initiative (2002)
<http://www.soros.org/openaccess/>

International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA) Statement on Open Access to Scholarly Literature and Research Documentation (2003)
<http://www.ifla.org/V/cdoc/open-access04.html>

National Open Access Policy for Developing Countries (2006)
<http://scigate.ncsi.iisc.ernet.in/OAworkshop2006/presentations.htm>

Research Councils UK position on issue of improved access to research outputs (2006)
<http://www.rcuk.ac.uk/research/outputs/access/default.htm>

Salvador Declaration on Open Access: the Developing World Perspective (2005)
<http://www.icml9.org/meetings/openaccess/public/documents/declaration.htm>

Raporty

European Commission Study on the Economic and Technical Evolution of the Scientific Publication Markets in Europe (2006)
http://ec.europa.eu/research/science-society/page_en.cfm?id=3184

Report on a Strategic Approach to Research Publishing in South Africa (2006)

http://www.assaf.co.za/strat_report.html

Scientific publications. free for all? Great Britain Parliament House of Commons Science and

Technology Committee (2004)

<http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200304/cmselect/cmsctech/399/39902.htm>

Zasoby

Directory of Open Access Journals

<http://www.doaj.org/>

Directory of Open Access Repositories

<http://www.opendoar.org>

Electronic Information for Biblioteki Open Access

<http://www.eifl.net/openaccess/openaccess.html>

Open access

http://en.wikipedia.org/wiki/Open_access

Open Society Institute (OSI) Information Program

<http://www.soros.org/initiatives/information>

Scholarly Publishing and Academic Resources Coalition (Sparc)

<http://www.arl.org/SPARC/>

Sherpa/RoMEO guide to publisher copyright policies & self-archiving

<http://www.sherpa.ac.uk/romeo.php>

Sytuacja w Polsce

Idea Open Access nie jest obca polskiemu środowisku naukowemu i bibliotekarzom. Od kilku lat powstają czasopisma naukowe udostępniane na zasadzie Open Access (tzw. czasopisma otwarte). W Directory of Open Access Journals utrzymywanym przez Uniwersytet w Lund zarejestrowanych jest 23 polskich czasopism, w tym Biuletyn EBIB^{vi}.

Open Access ma również zastosowanie przy budowie bibliotek cyfrowych. Zasoby bibliotek są bowiem w części dostępne dla wszystkich użytkowników (jeśli znajdujący się w niej utwór jest w domenie publicznej, bądź jeśli dysponent praw autorskich, który przekazał utwór do biblioteki wyraził na to zgodę). Twórcy polskich bibliotek cyfrowych nie chcąc dopuścić do powstania „czarnej dziury XX wieku” przedstawili autorom przekazującym chronione prawami autorskimi dzieła kilka rozwiązań. Przede wszystkim przekazanie ich do biblioteki cyfrowej nie ogranicza w żaden sposób możliwości ich publikowania w postaci drukowanej bądź cyfrowej. Dostęp do publikacji zamieszczanych bibliotece może być na życzenie właściciela praw wydawniczych - ograniczony hasłem lub numerem IP. Ewentualne honoraria i opłaty licencyjne dla autorów bądź wydawnictw oraz czas przechowywania publikacji, sposób jej prezentacji i tryb wprowadzania zmian treści są

przedmiotem odrębnych umów z wydawcą bądź autorem^{vii}.

W promowanie Open Access zaangażowało się kilka instytucji i organizacji. Redakcja EBIB publikuje i tłumaczy stanowiska i deklaracje oraz liczne artykuły na ten temat. Konferencja Rektorów Uniwersytetów Polskich zaapelowała do ministra nauki i szkolnictwa wyższego o poparcie Deklaracji Berlińskiej o otwartym dostępie do wiedzy. Warsztaty na temat Open Access organizowała Poznańska Fundacja Bibliotek Naukowych we współpracy z eIFL.net. W odpowiedzi na konsultacje społeczne Komisji Europejskiej w sprawie znaczenia ruchu Open Access dla świata nauki oraz spraw związanych ze zmianą modelu komunikacji naukowej Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich przygotowało własne stanowisko, które zostało przesłane do Komisji^{viii}.

Odnosiniki

Betesda Statement on Open Access Publishing (wersja polska)

<http://www.ebib.info/2006/73/suber.php>

Berlin Declaration on Open Access to Knowledge in the Sciences and Humanities (wersja polska)

<http://ebib.oss.wroc.pl/2005/63/deklaracja.php>

IFLA Statement on Open Access to Scholarly Literature and Research Documentation (wersja polska)

<http://ebib.oss.wroc.pl/2005/63/ifla.php>

ⁱ Budapest Open Access Initiative (2002) <http://www.soros.org/openaccess/>

ⁱⁱ <http://www.libraryjournal.com/article/CA516819.html>

ⁱⁱⁱ http://ec.europa.eu/research/science-society/page_en.cfm?id=3184

^{iv}

<http://www.scidev.net/quickguides/index.cfm?fuseaction=qguideReadItem&type=1&itemid=2828&language=1&qguideid=4>

^v <http://eprints.ecs.soton.ac.uk/11688/>

^{vi} <http://www.doaj.org/>

^{vii} <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra>

^{viii} http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/polish-librarians-association.pdf